

СТОЛІТЕ „ЕНЕЇДИ“ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

»Будеш, батьку, панувати,
поки живуть люде;
поки сонце з неба сяє,
тебе не забудуть.«

Т. Шевченко.)*

Літературні і громадські відносини і течії на Україні з кінця 18-ого і початку 19-ого століття мало внясені, а ширшій громадї і зовсім невідомі. Але час той дуже цікавий, бо саме тоді почала ся та течія, що так голосно вибухла в сорокові і шістьдесяті роки і витворила таких великих діячів, як Шевченко, Куліш, Костомарів.

Я не маю нині спроможности розглянути і розслїдити з усіх боків початок сієї течії, і обмежу ся кількома увагами, що торкають ся Котляревського і тодішнього часу.

Від кінця 18-ого століття аж до сорокових років 19-ого Котляревський зіставав ся першим і найулюбленїйшим українським поетом. В його поезії земляки знайшли хоч маленьку втіху в тім смутку, що мусїв повстати на звалищах старої Гетьманщини; тепер Українці ріжних станів не мали вже нічого, щоб звязувало їх, як націю, бо не зістало ся національних інституцій, і тільки поезія, література — могла служити таким звязком. Через те ся поезія так усім сподобала ся, — усім було її треба:

„Чи багатий, кого доля,
як мати дитину,
убирає, доглядає...
.....

*) „На вічну пам'ять Котляревському“. Надруковано вперше у „Ластівці“ Е. Гребінки, року 1841.

чи сирота, що до-світа
мусить уставати“;*) —

усім однаково без неї тяжко; а з нею —

„і світ божий — як Великдень,
і люде — як люде...“

Довгий час „Енеїда“ була найпопулярнішою українською книжкою. Книжка ся була дорога: хоч вона нераз друковала ся, та друкованих примірників не ставало, і любителі мусіли платити великі гроші за переписане її.

Іван Котляревський.

Наші діді, звісно, не виявляли великого нахилу до клясцизму; у знаменитій поемі вони добачили не Троянців і Римлян, а своє-ж жите, своїх людей і братів-Запорожців.

Великий і могутній талант Шевченка відняв у Котляревського славу найліпшого українського поета. Але Шевченкова слава і дальший розвиток української літератури показує, на скільки геніяльне діло зробив Котляревський, почавши відновлене нашої літератури і показавши шлях иньшим робітникам.

*) Шевченка „На вічну память Котляревському“.

Поява Шевченка, а потім і ширша праця коло українського питання в початку 60-их років привели до того, що Котляревського почали маловажити. Тому сприяла ще й поява багатьох безталанних наслідувачів Котляревського, що здискредитували його стиль і спосіб писання, витворили так звану „Котляревщину“, котра й досі ще нагадує про себе усякими „торбинами реготу“, оповіданнями Раєвського і т. д.

У першій книжці „Основи“ (1861 р.) П. Куліш помістив статтю про Котляревського, і в ній доводив, що Котляревський мало розумів становище і повинности українського поета, виставляв мужиків на глум панам і що взагалі сей поет уже не має для нас безпосередньої вартости, цікавий тільки з історично-літературного погляду.*)

Сей острій осуд не стільки характеризує діяльність і особу Котляревського, як свідчить про високі вимоги Куліша від народного поета. Статтю Куліша, безперечно розумну і талановиту, хоч парадоксальну, можна поставити поруч із відомою статтею російського критика Писарева — про Пушкіна, написану того-ж часу. Молодим і повним сили внукам, що тільки розправили крила (се-ж було в початку 60-их років!), здавалося, що вони ціле жите і громаду перевернуть і перетворять одним могучим розмахом; і вони покликали до строгого суду своїх простодушних дідів, що жили зовсім у иньший час і при иньших обставинах...

Написане сьмішної пародії на клясичну поему ставлять у звязок з реакцією клясицизму або псевдоклясицизму. Куліш додає, що зденаціоналізованим панам стали сьмішними прості люде та їх звичаї; через те, мовляв, Котляревський, підлягаючи тим двом причинам, написав не тільки пародию на клясичну поему, а разом і пародию на мужицьке жите. Але як глянемо тепер на сю справу спокійнійше, то й побачимо, що реакція супроти клясицизму може не града великої ролі, а насьміхати ся над народом Котляревський і не думав. „Енеїда“ відповідала традиціям народної устної і писаної літератури, і через те була твором цілком народним.

*) Подібні до сих думки про Котляревського висловлював Куліш також у своєму збірнику „Хата“, 1860 р. Пізнійше, в „Історіях возсоединенія Руси“, Куліш силкував ся зруйнувати і Шевченкову славу.

Ще здавна, до Котляревського, на Україні було багато записаних або переказуваних пісень, дум, віршів і драматичних творів, що мали в собі дві відзнаки: жалібність чи то сентиментальність, а поруч із нею — жартовливість, іронію. Не будемо зачіпати обширного матеріялу, наведемо тільки два-три приклади.

Відомий герой думи, оборонець простого люду, правдивий лицар Хвесько Андйбер, — змальований у думі таким способом:

На козаку, бідному нетязі,
три сирмазі.

Опанчина рогозоя,
поясна хмельювая.

На козаку, бідному нетязі, сапанці, —
видко пяти й пальці,
де ступить — босої ноги слід нише.

На козаку шапка-бирка —
зверху дїрка,
хутро голе, околиці чорт має.
Вона дощем покрита,
а вітром на славу козацьку підбита.

Так іронічно змальована одежа сього героя у поважній думі. Але наші прадіди дозволяли собі малювати таким способом і біблійних героїв, сьвятих праотців, самого Христа. Дуже можливо, що Котляревський, будши бідним хлопцем-бурсаком, ходив поздоровляти сусідів з празником — такими віршами:

Христос воскрес! Рад мир увесь, —
діждались божої ласки,
що всяк наїв ся в смак
сьвяченої паски.

Всі гуляють, вихваляють
воскресшого Бога.

Уже-ж тая, що до рая,
протерта дорога.

Далі довідуємось, що „Христос попик собі чоботи, поки пекло загасив і Адама воскресив... Вилізає Ева з печі, — обгоріли усі плечі...“

Бідна Ева: одну з древа
ізвіла кислечку, —
збулась ласки, треба прясти
на гребені мичку...*)

*) Із старого рукопису, що в мене переходуєть ся, дивись також М. Драгоманов, До історії українських віршів (Житє і Слово, т. I і II). Казали, що склав сї вірші Запорожець Головатий, автор піснї:

Усі сьвяті і пророки збирають ся на сьвято; цар Давид добре грає, Сара, Ревека та пнші біблійні жінки з радощів танцюють... Сказав би, се бенкет у заможного козака, десь у Полтавщині... Вірші сї були дуже популярні по всій Україні; кождий письменний чоловік мав їх переписаних; кождий школяр знав їх на память. Коли будемо строго судити сї вірші з погляду ортодоксального, то мусимо осудити їх за неповажанє до сьвятих осіб і подій. Але справді люде складаючи чи переписуючи сї вірші, зовсім не мали найменшого наміру зневажати сьвятиню. Міцна хоч і наївна релігійність наших дідів давала їм спроможність дозволити собі і такий тон у віршах, — їм се не було страшно, міцна віра від сього не похитнеть ся. Але такий спосіб мальованя націоналізував біблійні особи, робив їх ближшими і ріднішими народови.

З народніх уст можна почути пародії на всі поважні теми, пісні, думи, навіть молитви: така вже українська вдача! Очевидно, що се зовсім не залежить від „реакції супроти класицизму“...

Маючи перед собою усе тєє, навіть Христа і сьвятих, одітих у чоботи і свити, Котляревський не відступив від старої народньої літературної традиції, змалювавши таким способом Енея з Троянцями і Олімпійських богів. Але-ж, хоч „Енеїда“ і є жартовлива поема, — ми знаходимо в ній і місця поважні, напр. елегічні спогади про Запороже і Гетьманщину, також драматичну сцену розлуки Дідони з Енеєм і її мук. Обидві згадані попередку відзнаки, комізм або іронію і сантіментальність, ми знаходимо і в „Наталці-Полтавці“.

Трохи не всі найкрасші українські письменники уміли сполучити величне і сьмішне, високе і вульгарне, жалібне і насьмішкувате, — як той Перебендя, старий та химерний, що почне сьпівати веселої, а на сльози зверне (досить згадати Квітку, Гулака-Артемовського, Гребінку, Шевченка, Глїбова, Руданського, Стороженка, Самійленка); якимсь дивом се сполученє не випало на долю

„Ой годї нам журити ся,
пора перестати!“ —

сьпіваної на Чорноморському празнику 1792 року і тоді-ж надрукованої. Але справді сї вірші зложив хтось иньший, і раньше Головатого (Науменко, Кіевская Старина, 1888, XI, „Къ пятидесятилѣтїю со дня смерти Котляревскаго“).

двох видатних письменників, — Куліша та Грінченка. Микола Гоголь, хоч не писав по українськи, дуже багато скористався з того сполучення, напр., лілячи до купи імення клясиччі з вульгарними: Тиверій Горобець, Хома Брут. Гоголь тут наслідував Котляревського та інші твори нашої народньої словесности.

Як мало можна винуватити автора великодних віршів за неповажанє до релігії, так мало винен Котляревський в неповажаню до свого народу і мужиків. Навпаки, Котляревський багато прислужився простим людям, бо він увів у літературу і в освічений стан мужичу мову, зацікавив освічені верстви житєм і мовою люду — і показав шлях діячам пізнішого часу.

Котляревський любив свій край і свій нарід, і хотів, щоб і інші його поважали. Він образився, як Шаховський, у своїй песі „Казакъ-Стихотворецъ“ погано і зневажливо змалював наших земляків.

На „Оду до князя Куракина“ звикли дивитися (після оцінки Куліша) як на твір підлесливий, що не свідчить про високий настрій і політичну тактовність автора. Кажуть, що сам Котляревський вважав „Оду“ твором іронічним і не хотів її друкувати.*) Перечитуючи тепер сю „Оду“, ми знаходимо в ній багато цікавого. Не треба забувати, що Котляревський тут пише до „малоросійського генерал-губернатора“, до начальника краю, поставленого замість гетьмана, — і ось що пише:

...І таких було доволі,
що прохали на панів (скаржили ся),
що пани, по їх злій волі,
не дають пахати нив,
що козацькими землями,
сінокосами й полями
вередують мов своїм.
Суд у правду не вникає,
за панами потокає,
щоб було йому і їм.

Се було давнє лихо на Україні; ішло воно аж з половини 17-ого століття, та трохи чи не до знесеня панщини. Ще Йоаннік Галатовський писав про людей, „**которіѣ чужіѣ грѣнты, плаци и двори отїмѣютъ и собѣ пространное, а людѣмъ**

*) Надрукував її вперше Куліш 1861 р. в 1-ій книжці „Основні“, а ще перед тим Головацький в галицькій журналіку „Пчола“ 1849 р.

т-ксноє мѣсце чинать...“ Ще гетьман Мазепа приказував універсалом, щоби пани „козакам, здавна в тих місцях живучим, не робили утисків, і земель, здавна козаками занятих, не віднимали“.

Хто иньший за часів Котляревського осьмілив ся-б голосно про се сказати, та ще й по українськи? Правда, Котляревському се не шкодило: він якось умів обороняти бідних людей, а також українську національність, не дратуючи уряду і навіть прихильючи до того уряд. як се було трохи пізнійше, за генерал-губернатора князя М. Г. Репніна; але се робить ще більшу честь Котляревському!

Усі, хто згадував про Котляревського, в один голос свідчать про його прихильність до бідних людей, про його заступництво за всіх покривджених. А се-ж було в той час, коли панська самоволя не знала міри, коли не було ніякої публіцистики і коли сам Котляревський був маленьким, незначним, невливовим чоловіком (доглядачем у „домѣ воспитанія бѣдныхъ дворянъ“, одержував на рік 300 р.).

Тепер ми підійшли близько до фактів, що характеризують той час з иньшого боку. Ми вже згадували, що Котляревський був у добрих відносинах з князем М. Г. Репніним, начальником краю від 1816 до 1835 року.*) За сей довгий час Репнін добре придвнив ся краєви, зацікавив ся його минувиною і його сучасним сумним становищем, пройняв ся його інтересами, і, хоч був чужий з роду, став щирим оборонцем краю, як кажуть, „українофілом“, хотів завести красшу адміністрацію і лад, відповідний до давніх традицій України: щоб обмежити самоволю панів над посполитими, завести окремиий уряд козацький — військовий, і т. д. Серед тодішних панів він не міг стрінуги багато прихильників, тільки такі люде, як Котляревський, співчували йому. Кочубей, тодішній міністер, відносив ся до проєктів Репніна ворожо. За те прості люде, козаки і „піддані“ дуже любили Репніна, вірили йому. Про се треба поговорити колись ширше, бо особа і діяльність князя Репніна на користь Україні вимагає того, щоб усі Українці знали, який се був великий і благородний оборонець нашого нещасливого краю. А тепер вернемо ся до нашої теми.

Близько року 1817, у Полтаві, з замогою князя Репніна і його дружини, були вперше виставлені перші українські пєси

*) Про Репніна див. „Кіевская Старина“, 1897, кн. X—XII.

Котляревського. Поминувши старий український театр (бурсацький), що при кінці 18-ого століття був уже в занепаді, — се був справжній початок українського театру.

Того-ж часу була написана і українська історія. В передмові до „Історії Малої Росії“ Дмитра Бантиша-Каменського читаємо (подаємо переклад): „Працю сю розпочав я з припоручення п. малоросійського губернатора, що обнімає також і цивільний уряд в губерніях Чернигівській і Полтавській, князя Миколи Григоровича Репніна. Сьому високоповажаному начальникови повинен я дякувати за численні жерела (до історії) і безпосередню участь у першому томі. Глава про Берестецьку баталію є твір його пера“. Підписано: „Полтава, 1817 року“.

Наведемо ще один невеликий, але характеристичний факт.

Того-ж часу (близько 1817 р.) у Харкові грав на сцені молодий крeпак, М. С. Щепкин, потім славний артист, приятель Шевченка, „возлюбленник муз і грацій“. Г. Квітка (Основяненко) радив Щепкину закинути трагедії (у яких тоді виступав Щепкин) і взяти ся за комедії. Щепкин послухав доброї ради і, приїхавши у Полтаву, причарував Полтавців чудовою грою в українських пeсах Котляревського. Тоді у Полтаві, заходом князя Репніна, задумали викупити Щепкина з крeпaцтва, зібрали на те грошей; Репнін перший дав 200 рублів, і Щепкин був викуплений.*)

Князь Репнін був освічений і гуманний чоловік і, хоч з роду Москаль, був вільний від московських традиційних забобів і централізаторського деспотизму. Заким став українським генерал-губернатором (сеї уряд був заведений замість гетьманського), він був віце-королем чи генерал-губернатором Саксонії. Годі тепер розбирати, чи Репнін сам дійшов до думок про конечність реформ уряду на Україні відповідно старим традиціям, чи підлягав впливови місцевих патріотів, у першому ряді — Котляревського. Чи сяк, чи так, а з наведених фактів ми довідуємо ся, що у Полтаві того часу був гурток людей, прихильних до України і справжніх оборонців її інтересів, — сказав би — „українофілів“. Річ звичайна, вони були далекі від сепаратизму, але бажали автономії для краю, як се ми бачимо з проєктів реформ Репніна, з поетичних уступів „Енеїди“ і з патріотизму, яким пройнята історія Бантиша-Каменського. Тодішнє полтавське українофільство виявляло ся

*) „Кіевская Старина“, 1897, кн. X.

літературою (Котляревський), наукою (Бантиш-Каменський і Репнін) і політикою (Репнін).

Сі люди не були самотніми у той час. Вже в Харкові збирався гурток освічених Українців, вже писала знаменита „Історія Русів“ псевдо-Кониського, що мала такий великий вплив на Шевченка, Гребінку, Куліша (з початку), Гоголя, навіть Пушкіна, що звав автора цієї історії „великим живописцем“.*) Автор цієї книги, а також немало українських панів, виявляли особливий патріотизм, дбаючи більше всього за свої „шляхетські“ права. Тимчасом Репнін та Котляревський, навпаки, дбали про добро бідних людей, козаків та підданих.

Відомо було досі, що Котляревський залишив урядову службу року 1835-го, бо був уже старий і слабкий. Але треба пам'ятати, що того-ж року, 1-го січня, був відставлений від уряду (на кілька місяців раніше Котляревського) князь Репнін. Чи не були у зв'язку ці два факти?

Через три роки після того, 29 жовтня 1838 р., Котляревський умер. Шевченко написав відому поезію „на вічну пам'ять Котляревському“.**)

Князь Репнін ще жив кілька років у місті Яготині, Полтавської губернії, і не переставав цікавитися українською справою. Там, у Яготині, довго гостював тоді ще молодий, а вже славний поет Шевченко. В домі князя знайшов він найгорячіших прихильників, а надто в особі дочки князя, Варвари Репніної, що ціле життя була прихильною до Шевченка, помагала йому на засланню (умерла р. 1890 у Москві, незамужньою).

Р. 1845, 7 січня, Варвара Репніна писала до Шевченка: „Мій добрий і сумний співаче! Виплачте пісню на спомин чоловіка, котрого ви так уміли поважати і любити. Мого доброго отця уже нема між нами...“***)

Старі діячі зійшли зі сцени, настали нові і вели далі розпочату перед 50-ма роками роботу. Наближався рік 1847, засноване Кирило-Методієвського братства і лиха година, що скоро впала на його і на цілу свідому і поступову Україну...

*) Про „Історію Русів“ дивись В. Горленка „Южнорусскіе очерки и портреты“, стор. 17—74 (Київ, 1898).

***) Надрукована у „Ластівці“, збірнику Гребінки, р. 1841.

****) М. Чалій. „Жизнь и произведения Т. Шевченка“. Київ, 1882.

Ми торкнули ся деяких точок українського літературного життя за пів столітя, з року 1798, і бачимо, скільки дорогих імен, скільки подій великої ваги звязано з іменем Котляревського, які важні наслідки мала його праця.

Через те безперечно мусимо признати, що діло, яке зробив Котляревський, було геніяльне, бо він направив на новий шлях проводирів цілого народу. І ми можемо прикласти до Котляревського його-ж, звичайно — жартовливе — слово, з відповідними маленькими відмінами:

„Не умре, ми добре знаєм, —
 слава не умре твоя:
 слава з тілом не лягає
 у могилу нічня (чи то лиха, чи добра).
 Хоч-же смерть к тобі прискочить,
 слави в землю не заточить, —
 вона громом загуде!
 Тут і Правда візьме силу,
 прийде на твою могилу
 і промовить до людей:
 „Диво тут поли зробили,
 диво дивнее із див:
 в землю мертвого зарили,
 а той мертвий і ожив!“

І, що-далі зростати-ме наша література і сила нашого нашого народу, то все більшати-ме теє „диво“, і ніякі будучі світли не заслонять ясної зорі Котляревського, бо його слава

сонцем засняла.

Не вмре кобзар, бо на віки
 його привитала!...

Грицько Коваленко.

